

Юрій Іріюглу (*Запоріжжя, Україна*)

**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В УСНИХ ІСТОРІЯХ
БОЛГАР ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я**

Події Другої світової війни вже багато років залишаються одними з найбільш дискусійних в історичній науці. За радянської доби набір дослідницьких тематик був доволі широкий, але в основному розроблявся військово-політичний аспект, в той же час соціальна та культурологічна проблематика залишалася за межами наукових інтересів. За роки незалежності України відбулися певні методологічні «вливання» із західної історіографічної думки у вітчизняну історичну науку, певною мірою змістилися й дослідницькі орієнтири, все більш охоплюючи соціально-побутові аспекти фронтового життя та стратегії виживання населення під час окупації. Розробка таких тем зумовила появу у джерелознавчому фокусі нових, як за формою, так і за змістом, джерел, а саме — усних історій. Цей вид джерел давно відомий науковому загалу, однак його інформативні можливості занижувались, і лише зі зміною наукової парадигми усної історичної свідчення посіли належне місце в джерелознавчому пантеоні. Виходячи зі сказаного вище, метою нашого дослідження було визначено демонстрацію інформативних можливостей усних історій у вивченні такого геополітичного явища, як Друга світова війна, соціально-культурного аспекту життя населення на окупованих територіях та розгляду питання конфлікту індивідуальної та офіційної пам'яті.

Сучасне історичне знання в Україні перебуває під сильним впливом світової гуманітаристики, яка поступово відходить від лінійних, стадіальних теорій історичного процесу, що відображалися у глобальних національно-державних метанаративах, до культурологічно орієнтованого знання¹. У цьому контексті для глибшого вивчення та осмислення історії Другої світової війни на території України, розкриття усього розмаїття соціально-побутових та етнокультурних відносин на окупованих територіях вважаємо за необхідне звернення до цих проблем у регіональному масштабі.

Так, на південноукраїнських землях під час Другої світової війни відбулись безліч подій, що втягували в свою орбіту маси людей, незважаючи на їх територіальну чи національну приналежність. Заручниками драматичних ситуацій стали й болгарські громади Північного Приазов'я, що являли собою ще в 40-х рр. ХХ ст. доволі замкнену локальну групу. Переселившись із Бессарабії у 1861–1862 рр., болгарські колоністи принесли з собою і традиційний уклад життя із притаманними йому певними релігійними обрядами та морально-етичними нормами поведінки. В умовах «чужого» для них соціально-культурного оточення болгарські громади замикалися та консервували власні звичаї як прояв самоідентифікації.

Студювання «інформативного поля» болгарського населення було зумовлено насамперед специфікою їхнього світосприйняття, а отже, і трансляванням інформації про події з певним емоційним та соціокультурним наповненням. Збирання усної історичної матеріалі проводилося протягом 2003–2005 рр. у болгарських селах Якимівського та Приазовського районів Запорізької області — Ботево, Гирсівка, Преслав та Якимівка. Для виведення більш об'єктивних висновків було використано два види інтерв'ю — біографічне і тематичне, та складено відповідні питальники, що дозволило отримати різноманітну за змістом та формою інформацію, як фактологічного, так й емоційно-ціннісного характеру.

Упродовж кількох років територія України була окупована військами Німеччини та її сателітів, тому найпоширенішою темою усних оповідань про Другу світову війну є відносини місцевого населення та окупаційної влади. Відсутність активних воєнних дій у Північному Приазов'ї відбилася у пам'яті респондентів у вигляді специфічних образів окупантів. Пропагований радянською ідеологією образ загарбників як німецько-нацистських нелюдей яскраво контрастує із реальними людськими враженнями. Під час інтерв'ювання вимальовувалися два персонажі — підлегли румунські солдати та німецький командир. Через специфіку побудови військової адміністрації всі керівні посади обіймали офіцери вермахту, а гарнізонна та дозорна служба покладалася на війська союзників, в даному випадку — румунські. Обидва персонажі в повсякденному спілкуванні сприймалися болгарським населенням за простою формулою «я його не чіпаю — і він мене не чіпає», що в переважній більшості випадків приводило до мирного спілкування. У спогадах респондентів румунський солдат майже завжди характеризується певною недисциплінованістю, але, в той же час, більшою людяністю на противагу німцям. Найпевніше, це пов'язано із незадовільним матеріальним забезпеченням на фоні вишколеного та обмундированого німецького офіцерства. Можна було почути від респондентів різноманітні описи:

«И как вам румыны показались, как люди? Ничего или плохие?»

—...Ну, немцы были грубее! Грубее немцы были! А румыны, что-то мне показалось, они такие были не злые, ну показалось мне, а там!»²

Під час інтерв'ювання зустрічались і яскравіші розповіді:

«Ну и как-то заезжают, эти румыны, цыгане, такие некультурные! Разбавтанные такие солдаты, такие! [Сміється]. Офицера у них были нормальные! Хорошие люди, а это... ну и ходили смотрели, смотрели, ну и забронировали сразу, тут у вас будет один, показывает, один будет, какой-то начальник! Ну, один так один, нам что, будешь сопротивляться?! Только сказал: «Партизан нету?» Мама сразу не могла осмыслить: «Партизан!?» Оказывается — на шей!»

— А обижали они вот ваших?»

— Ну, чтоб сказала, чтоб сильно?! Я б не сказала, что лупили! Только вечеринки вот эти, всякие вечеринки не разрешали собирать! <...> Ну, пошла и я на эту вечеринку! Как заскакивают два офицера, румына, разгоняют!... Хлопцы стали... да, хлопцев отлупили, конечно! Ну, не до полусмерти, а так, раза два-три плетками! А девчат, правда, не тронули!»³

Щодо ставлення румунських окупаційних військ до місцевого населення, то частіше лунали спокійні відгуки:

«<...> Ну они как, шкоду такую, никакую не делали! Но ходили, где курица, где молоко, где что они... Так... А так, ничего они не делали...»⁴

Загалом відносини між болгарським населенням та окупаційними військами ґрунтувалися на нормах християнської моралі та етики. Попри соціально-економічні потрясіння кінця 20 — початку 30-х рр., болгарські громади Північного Приазов'я все ще залишалися анклавами традиційного аграрного суспільства із притаманними йому морально-етичними підвалинами та значною роллю релігії у повсякденному житті. Такі життєві установки передбачали мирне співіснування із навколишнім середовищем та відмову від агресивних дій, тим більше «нова влада» легалізувала відправлення релігійних обрядів та відвідування церкви, що на тлі радянської анти-релігійної кампанії виглядало в очах болгар як крок назустріч і визнання цієї формули спілкування. Саме завдяки цьому спогади респондентів про період окупації не насичені сюжетами звівств та жахів, що охоплювали місця партизанської війни, як ваиняток в них виокремлюються картини безпідставного насильства на побутовому рівні з боку солдатів, але одразу ж респонденти наголошують на покаранні цих солдатів їхнім же командуванням:

«Да-да! Случай такой! Пришла женщина и жалуется старосте, что к ней заходили румыны и хотели изнасиловать... Староста там заявил... ну там жалобу, что вот мародерствами занимаются, вот такими и такими! И всех построили вот так вот и позволили женщине, и она указала... И их давай, значить, шомполом бить, и они сразу снялись»⁵.

Так само болгари засуджують недружні акти і з боку своїх односельців, наприклад крадіжки чи псування майна окупантів. Так, доволі цікава подія сталася у селі Преслав, куди приїхав офіцер комендатури, і на «бенкеті» в нього вкрали ром, який він спеціально привіз, аби пригостити гостей. Цей факт обурих навіть респондента, адже, по-перше, це порушення головних постулатів християнської моралі, а по-друге, пізніше це стало приводом для насильства над невинною людиною:

«Украли у него ром!!! [Сміється]. Сильное дело было! Ах, сволочи наши! Какая совесть, украсть у этого человека ром!!! Ну и он как рассердился, сколько там посидел, раз нет, чем угостить людей, и он рассердился, вышел сердитый, сел на машину и уехал!!! ... А это старосты жена, жена взяла, ну украла! Ну, теперь будет на старости! Утром приезжает, вызывает старосту с сельсовета, приходит, и он как ударит его сапогой!!! И он залился с кровью! А он был молодой такой, слабенький! И добил его, начал, плеткой!!!»⁶

Прикладом толерантного ставлення обох сторін одна до одної можуть слугувати також найемоційніші та трагічні сюжети у пам'яті мешканців села Преслав, такі як розстріл дитячого будинку. Однак, навіть цього разу, населення не ототожнює цю трагедію із окупаційними військами, що були розквартировані безпосередньо в селі, а наголошує на приїзді з міста спеціальних команд:

«А когда приехали немцы, румыны не убивают их, это немцы приезжают с района, с Ногайска или с Бердянска! И там, на краю, на месте, оно так сады было, виноград, фруктовые там...»⁷

Або покладає провину за злочини на німецьке командування загалом:

«<...>И там на берегу у нас <...>там же их расстреляли...

— А кто — немцы или румыны?

— Та ну от эти же самые, ну румыны, немцы... В Ногайске ж был владный какой-то же немец, и он давал указания, и их порастреливали!»⁸

Отже, матеріал, що подають усні історії, свідчить про багатогранність відносин між болгарським населенням Північного Приазов'я та німецько-румунськими військами, але майже завжди вони ґрунтувалися на взаємоповазі та визнанні верховенства християнських норм моралі над ідеологічними розбіжностями.

Ще однією темою, що заслуговує уваги, є сприйняття болгарським населенням такого елементу окупаційного режиму, як інститут поліцаїв. Оскільки практично завжди представники поліцейського апарату були вихідцями з села, в якому вони і представляли окупаційну владу, то коріння цих взаємовідносин треба шукати набагато глибше. Фактично всі респонденти змальовують доволі позитивний образ поліцаїв, констатуючи доброзичливе та гуманне ставлення до населення:

«— Полицаи тоже были местные хлопцы?

— Да!

— Вы их запомнили кого-то? Как они к вам относились, народ не обижали?

— Нет! Даже сосед наш, дядя Ваня Мильчевский, и даже людей убирали от полицейских! Ну он хороший был! Ну никто, чтоб так, жаловались на него! Может, мы дети, не понимали того!»⁹

Це можна пояснити тим, що в 40-х роках болгарське селище все ще являло собою замкнену структуру із тісними родинними зв'язками, тому для поліцаїв іноді думка їхніх родичів-односельців була важливіша, ніж виконання завдання комендатури, що неодноразово виявлялося в інформуванні населення про чергові набори для роботи у Німеччині, хоча час від часу лунали і негативні відгуки, але це стосувалося лише окремих особистостей.

«— Он из местных?

— Местный! <...> Икона там стоит в кабинете! И полицаи... [молчить]. Налог! Отец послал меня платить! <...> Ну, я пошел отдать эти деньги! «Почему так поздно?!» Все! И от давай! И дурил меня, да не только меня, и других тоже! Полицаи были полицаи!»¹⁰

Однак детермінантою формування образу поліцаїв був віковий чинник. Переважно більшість респондентів становлять народжені наприкінці 20 — упродовж 30-х рр., яким на момент окупації виповнилося не більше 10–12 років, а отже, в більшості випадків вони не були особисто свідками діяльності представників «нового порядку», а в основному отримували від старшого покоління інформацію з певним емоційним забарвленням. Відомий французький соціолог та соціальний психолог Морис Хальбвас пов'язував цей процес зі створенням колективної пам'яті. Його модель являла собою нерозривну взаємодію двох мнемонічних потоків у свідомості людини, а саме: особистої пам'яті, інформації, що стосується безпосередньо носія та його життя, та колективної, або історичної пам'яті, яка є значно ширшою і ґрунтується майже виключно на повідомленнях іззовні. Переважно це інформація

щодо подій, що передували життю індивіда, але це можуть бути і сучасні для нього події. Тобто респондент через інформацію про подію транслює точку зору та емоційно-ціннісний настрій тогочасного суспільства¹¹. Оскільки, за усними свідченнями, поліцаями були переважно колишні розкуркулені, то батьки респондентів, що самі постраждали від соціально-економічних експериментів радянської влади, із розумінням ставилися до колабораціоністської діяльності своїх односельців. Така емоційно-ціннісна позиція старшого покоління привела до того, що молодші сприйняли ці життєві установки та емоційне забарвлення і сформували власний образ поліцая, який і транслювали наступним поколінням:

«— А вот полицаи были в селе?

— Конечно, были! <...> Тоже полицаи! Тоже назначались, собрали собрание — назначали полицая, а потом люди эти отвечали! Потом они и ответили! Назначали, вот ты будешь, ты будешь и ты... И все! <...> А попробуй не захоти! Ты ж пойдешь против власти! <...> Они ничего такого не делали! Они только за порядком следили и все!

— Ну, как к людям относились, нормально?

— Та ну! Как обычно! Как обычно! Они ничего не требовали, они ничего людям не это... Как обычно! Но дело в том, что их назначили, и они не имеют право не быть! А потом уже как война кончилась... «Так! Кто был полицаем?!» И давай судить!»¹²

Водночас можна простежити цікаву тенденцію. Як відомо, психічний апарат людини автоматично маркує непересічні ситуації і вони залишаються надовго в пам'яті. Однак, як було з'ясовано, ніяких звірств з боку поліцаїв у болгарських селищах Північного Приазов'я не спостерігалось, тому спогади про них якщо і збереглися у пам'яті людей, то лише у латентному стані:

«— А в селе у вас полицаи были?

— Был кажется один, он умер! Один на село!

— А звали его как?

— Ваня, кажется!

— ...Злой он был?

— ...Ну он, кажется, хороший человек был, я не слышала чтоб плохо делал! Может где что-нибудь делал, но я не слышала!»¹³

Натомість респонденти досить жваво згадують імена, прізвища та навіть родичів «зрадників». Імовірно, це результат конфлікту між особистою та офіційною пам'яттю, під дію якої підпадали інформатори. Оскільки радянська влада активно таврувала «зрадників Батьківщини», то їх мали знати.

Проблему конфронтації індивідуальної та колективної пам'яті можна вирішувати в контексті студювання усних історій болгар, що перебували під час Другої світової війни на примусових роботах в Німеччині та у лавах трудармії. Спогади про ці дві події були об'єднані нами у статті не випадково, оскільки люди, на долю яких випали такі випробування, та їхній «багаж» пам'яті випадали із радянської ідейно-виховної системи, яка змальовувала єдність фронту та тилу, презирство до співпраці з ворогом та порив кожного стати до збройної боротьби із загарбниками. Окупаційна влада не робила особливих винятків для представ-

ників окремих національностей і активно забирала потенційних робітників з болгарських сіл, як і по всій Європі, тому дуже скоро болгар Північного Приазов'я познайомилися з таким феноменом, як «остарбайтерство». Спогади про примусові роботи відзначаються різноманітністю форм та емоційних забарвлень, однак всі вони реалізуються в рамках стримування пам'яті. Процес створення людиною спогадів залежить не лише від індивідуальних особливостей, але й від суспільного впливу, тому механізм пам'яті автоматично згруповує спогади відповідно до колективного бачення світу всім соціумом. Інакше людина протиставиться всьому загалу, котрий сприймає її як таку, що причетна до порушення загальної архітекτονіки світосприйняття¹⁴.

Кожен з респодентів під час розповіді залежно від перебігу та особливостей свого «остарбайтерського» періоду життя намагався «блокувати» ті чи інші спогади. Набір сюжетів, небажаних для активізації в пам'яті, звісно, залежить від соціальних обставин, у яких зростала особа, та подальшої її долі в ролі примусового робітника. Однак характерними практично для всіх усних історій є картини найбільшого емоційного напруження — прощання з батьками та рідними. Як правило, оповідач одразу переходить до опису збірного пункту, оперуючи займенниками «ми», «нас», намагаючись ідентифікувати себе з колективом, аби не залишатися наодинці зі своїми травматичними спогадами; ще одним поширеним сюжетом, що підпадає під обмеження, є опис перевезення остарбайтерів, внаслідок оживлення негативних почуттів воно обмежується лише кількома короткими реченнями, а іноді опускається взагалі:

«— А когда вас забрали в Германию?

— В [19]42-м году, в...шюне, да, это первый месяц.

— Силой забирали?

— Ну как всех. Тут вот, еще те, что были, предупредили что будут два набора еще зимой <...> Мол, спасайте, кто как может! А где спрячешься?! Хотя бы леса какие были! <...>»

«— А вас когда забрали? Тоже шюнь [19]42-го?

— Да, шюнь, [19]42-го. Нас как забирали — список написали, собрали возле сельсовета, погрузили на подводы и повезли. Там потом перед Митчуром на поезд и в Германию...

— А вагоны какие, столыпинки?

— А я не знаю, ну такие...»¹⁵

Більш яскравими є спогади іншого остарбайтера:

«<...> Пошел опять на Преслав, на второй день улица возле кладбища, подвод, наверно, пятьдесят, где они только их набрали, погрузили нас, наверно, человек 200 — наверно, 400 на брочки, и полиция нас сопровождает, значит, до Мелитополя, до станции Старо-Константиновка...

<...> И в такой амбарчик, человек 500, может 600, а может и все 1000, забили, все стояли <...> И вот строились, и от Константиновки, далеко вато до вокзала, приходим, значит, на вокзал. Снова собаки, автоматчики, нас загоняли, там крик сумасшедший. Загоняют, значит, детей и стариков у вагон, и нас, значит, пропустили, показали, какие

вагоны, рабочие, ну телячьи вагоны, и что главное, побрызгали водой пол и посыпали хлоркой, и мы, значит, по этой хлорке!...

— *Вас разделили всех — парней и девушек отдельно?*

— *Нет, всех вместе, стариков и детей!*

— *А как там ели, в туалет?*

— *А так ели!!! В туалет — я не знаю, я не помню, надо ото ей, так десять дней, взяли от продуктов!»¹⁶*

Але головним стримувальним чинником процесу розгортання оповіді про примусові роботи є вплив радянської колективної пам'яті про війну, в якій не було місця слабкостям і, тим більше, праці, хоч і не з власної волі, на ворога. Саме тому інтерв'ювання проходило іноді складно і вимагало постійного коригування запитаннями. Натомість, активніше вели розповідь респонденти, у яких більш вдало склалося життя в Німеччині, і тому спогади про особисті пригоди дещо згладжують загальний негативний фон:

«<...> Есть и были хорошие немцы, были! Вот там, по соседству со мной, он приносит этому русскому хлеб! И он боится слово сказать, значит, кто-то продаст, и его расстреляют с ходу! А этот, эсэсовец, я думаю, ёлки зеленые, матюкаем его!!! [Сміється]. <...> Не давал ничего!!! <...>

И грузили нас на машины, грузили, и через Торгау, где встретились наши и американские войска... И сборочный пункт был, наш уже, по ту сторону Эльбы, и там нас загружали! <...> Ну, там мы были, посмотрели, ну там разные разговоры слышишь, что попадешь ты в свою страну, и там сразу на химию, и прочее! И мы что, 12 человек, с Ростова, с Мариуполя, ну вот мы с Преслава, 12 человек отделились!»¹⁷

Розвиваючи тематику «позаофіційної» індивідуальної пам'яті, не можна оминати такого специфічного для болгарського населення набору сюжетів для усних історій, як ті, що стосуються трудармії. На відміну від оstarбайтерів «солдати» трудармії стали жертвами власної державної машини через нав'язливу підозрливість «вождя» щодо окремих національностей.

«Трударміяцями» називають тих, кого було мобілізовано виконувати примусову трудову повинність у складі робочих батальйонів із чітко централізованою армійською структурою за умов проживання на казарменому положенні в огорожених «зонах» з військовим розпорядком, що охоронялися. За допомогою такого утворення, як трудармія, політичне керівництво СРСР забезпечувало промисловість додатковим робочим контингентом та створювало режим особливої ізоляції для потенційної «п'ятої колони»¹⁸.

Певна стриманість респондентів у транслюванні спогадів щодо цього періоду життя має суспільне коріння. Мілітаризація радянського соціуму в 30-ті рр. ХХ ст. досягла свого апогею, мода на однострій та право бути захисником Вітчизни охопила всі прошарки суспільства, а після Другої світової війни величальними одами оспівувався героїзм радянських воїнів, причетність до яких, хоча б опосередковану, намагався довести кожен. Проявами залишків ідеологічного тиску з боку колективної пам'яті та суспільної думки в більшості інтерв'ю є репліки на початку оповіді,

коли респондент, аби зняти з себе можливі обвинувачення, апелював до офіційного, загальнодержавного рішення — «болгар тоді в армію не брали».

«— *Вы войну здесь встретили?*

— *Да! В армию брали, брали!!! Добровольно хотели, многие даже... А те, которые были мобилизованы, в армии служили болгары, им ничего, они принимали участие в этой войне! А такие, как мы — сколько там нам лет было... 18–19 лет, потому что болгары — им доверять нельзя!»¹⁹*

На жаль, у наш час залишилися зовсім мало живих свідків трудових подвигів «солдатів» трудармії, оскільки, здебільшого, на 1943–1945 рр. це були люди вже середнього віку. Що стосується молодших, то одних забрали в Німеччину, інші, хто був до війни кадровим військовим, продовжували служити, — саме тому основна інформація отримується від осіб, що самі свідками не були, але чули від родичів, знайомих тих людей, на чію долю це випало:

«— *А вот во время войны забирали в Гурьев?*

— *После войны!... Как сказать... Ну от в основном в трудармию после войны, ну и во время войны, конечно, болгар брали в трудармию!... Вот дедушка, папа мой, был в Гурьеве... Гурьев, Рыбинск — это в основном были трудовые колонии! Тут много наши поумирало и не вернулось оттуда!*

— *А он не рассказывал, что там было в том Гурьеве?*

— *Ну что хорошего?! На заводах работали! Тяжелая работа была, рабская работа была!... Да много наших не вернулось с трудармии!*

— *А потом не злились акимовские, что вот наши воевали, а ваши в трудармии были?*

— *Были упреки! Но это просто дурость была! Хотя есть и болгары много погибли, именно на фронте... так что...»²⁰*

Так чи інакше, розповіді про трудармію ще лаконічніші, ніж усні історії остарбайтерів, досить часто факт перебування у трудармії замінюється географічною орієнтовкою — «Гур'єв», а опис подій — «працювали», «будували»:

«— *А как наши зашли, вас сразу в трудармию забрали?*

— *Сразу и прибыл в военкомат, и забрали меня строить американский завод!*

— *А как вы там жили?*

— *Ну как! Камыш рубали лопатой и ели!!! А воду нам не давали сырую пить, только кипяченую!...*

— *А почему вас так плохо кормили?*

— *Не знаю!*

— *А умирали люди?*

— *Наверное, там больше чем на фронте погибло людей!!! Одних только власовцев — 25 тысяч! Там были и русские, и татары, и болгары, и немцы, и какие хочешь нации.»²¹*

Емоційними є описи побутового життя у трудармії:

«— *Вы говорите, вы в Гурьеве были?*

— *Да, был! Ну, там тоже так... Все были подряд — и учителя, и грамотные, и неграмотные все кантовали! Копали котлованы, где там камни возили, вот! Что-то делал... Конечно, трудно! Нам ничего не платили! А уже, когда в [19]45-м году кончилась*

война, нам дали по сто грамм, спирт... водки! Хороший обед! И... отправили через три-четыре дня... или где-то так... И давай — в Моршанск, в Москве, у Грузии, кругом... в Моршанск, распределили кругом! А там кто остался, там какие-то...

— Так опять на работы из Гурьева распределили?

— Ну конечно! Не пускают домой! Ну как!? Ведь документов у нас не было! <...> Деньги нам на руки не давали! Уже у Грузии когда мы были, уже когда стали работать, я работал на пилораме! Вот! Тогда уже получал 800–900 рублей на те деньги! Ну, они меняли деньги! Вот! И тогда немножко поджили! Стали... Ну, деньги есть, купишь... А так — то три рубля заплатишь за хлеб, и там рубль, сколько за приварок! Ото баланду! А другой раз — молодежь, не хватает денег — там баночку воды наберешь и хлебушек, ото получи 800 грамм, норма, давали... От! Паек! И ото на раз съедаешь, и аж завтра опять [смється]!

— Это так в Гурьеве кормили?

— Та-а! В Гурьеве кормили баландой!!! Ну, как тебе сказать, капуста... Головки нема, вот это нижнее что остается, в корытце, и пошел! Вот это что дают! Картошка сушеная, капусту вот эту рубают! Потом там, ну... крапива! И ту режут, тоже туда! Насытит... Там, правда, рыба! Ну, она костяная! И, значит, пшено, и варится! И когда тебе дают, ты его кушаешь и... кости, и костей плевать или пшено... все идет.»²²

Загалом, спогади як остарбайтерів, так і трудармійців, відкривають багато нових аспектів історії Другої світової війни, змушуючи дедалі більше уваги приділяти історіям «маленьких» людей, у яких, однак, відбиваються загальнодержавні процеси та соціокультурні трансформації.

Не менш цікавими є добірки спогадів повоєнної відбудови. Через брак чоловічої робочої сили відновлення індустріальних центрів відбувалося силами жінок, головню з сільської місцевості, тому досить багато робочих рук було відправлено у Запоріжжя і з болгарських селищ. Здебільшого це були жінки, що народилися до 1925 р., а звідси і обмежене коло респондентів. Як правило, спогади про ці події насичені окремими подробицями, які мають якнайповніше передати важкість випробування для жінок — це й опис процесу добору робітниць у колгоспі, і важкий шлях до місця призначення, і, основне, наголошення на важких будівельних роботах:

«<...> Высылали нас, с нашу бригаду, с наш колхоз, семь женщин, с той семь женщин, кто самая одетая и обутая...

— А куда высылали?

— В Запорожье, на работу!!! От... таскать камни!

— И вас послали?

— Да! У меня пять детей, мене посылают! Я говорю: «У меня дети маленькие, как их, мол, оставлю?» «У тебе есть свекр и свекруха, от и будут их смотреть, а ты поедешь!» ... Мы ночевали в эти палаты, палаты зеленые, наверно, военные были! На нары спали, твердо, ни постели, ничего! ... Там румыны, там немцы, смотришь, разные люди, они отдельно работали! Носят на носилках камни, они же камень рвут! Там бомбы! Чи шо-то, рвали камни, а нас не пускали! А потом уже в 12, в час, тогда нас уже пускали! И до сколько там работали, кто знает!

— *Так развалины разбирали, или что?*

— *Да-да! Развалины, там все убирали, и там прямо рядом строили! Мы там ходили смотрели, как разбито, как повалено, мамочка моя!!! Страшно! И бомбежка страшно.»²³*

Відкладення у пам'яті людей таких яскравих образів відновлювальних робіт можна пояснити кількома чинниками. По-перше, це був візит представника аграрної традиційної культури у світ індустріального суспільства, картина руйнації якого після нищівних боїв глибоко вразила людину, свідомість якої лише почала звикати до механізованого сільського господарства. По-друге, це дія вікового чинника, оскільки переважно це були жінки середнього віку, то вони дуже добре пам'ятали соціально-економічні перетворення кінця 20 — початку 30-х рр., голод та репресії, через це спогади робіт в індустріальних центрах були для них ще одним яскравим прикладом знущань радянського режиму.

«<...> *На работу меня брали в Запорожье!*

— *Да?*

— *Да!... Ну и неизвестно, на сколько нас берут!... И сестра моя — тоже забрали в Запорожье!... Я ж спекла там хлеб, калач такой, все деньги мне дал: «Если хлеб кончится, то деньги чтоб были у тебя!» А если нет, то спекла одну пышечку, и ни черта у тебе нет!... Ну работали там, значит, рыли землю, надо выполнить норму за 11 дней! А когда туда ехали, такая погода была — снег, страшно!... И следят, чтоб никто там не бежал! Где там бегать, я боюсь и так!... Ну и вот, там проработали, на Днепр камень мы носили!... Где там, наверху, вода идет, страшно!...*

— *А кормили вас?*

— *А! Кормили, там болтушка! Хорошо, что у меня хоть еще деньги были, ну это ж не свободно там все <...>»²⁴*

Саме це покоління у болгарських селах Північного Приазов'я винесло на собі тягар робіт і в трудовій армії, і повоєнної відбудови економічних потужностей.

Підбиваючи підсумки усної історичної студії такої багатогранної та дискусійної теми, як участь цивільного болгарського населення Південної України у Другій світовій війні, варто відзначити важливість регіоналізації наукової проблематики, оскільки саме такий підхід дозволяє простежити соціальні, психологічні та навіть економічні трансформації на мікрорівні. Дослідження усних оповідей болгарського населення Північного Приазов'я демонструє неможливість однозначного судження про події окупації та необхідність перегляду деяких загальноприйнятих тез. Передусім це розвінчання міфу про нелюдське обличчя окупантів, однак, звісно, без реабілітації військових злочинців за їхні зверства, але без розвішування ярликів направо і наліво. Також вимагають перегляду і соціально-побутові зв'язки суспільства і не лише Північного Приазов'я, а всієї Південної України. Що ж стосується болгарських громад, то пам'ять Другої світової війни у вигляді усних історій є яскравою ілюстрацією залишків традиційного аграрного суспільства із притаманним йому набором етичних норм та настанов, збереженням основних рис загальнохристиянського способу життя, а також драматичної ломки свідомості болгар Північного Приазов'я під тиском соціально-економічних та геополітичних потреб.

¹ *Стрекалова Е. Н.* «Устная история» в контексте новой локальной истории // [WWW document]. URL <http://www.eu.spb.ru/reset/files/Strekalova.doc>

² Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (РВЗВІУА). — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Соломоною В. Г., 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 10–11.

³ Там само. — Оп. 5. — Спр. 270 «Інтерв'ю із Хоменко Т. І., 1926 р. нар.» (аудіозапис). — Ч. 1.2. — Хв. 8–16.

⁴ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до смт. Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 64 «Інтерв'ю із Греджевою Н. Є., 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 67–68.

⁵ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О. Ф., 1922 р. нар. та Гіноюю М. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 18–19.

⁶ Там само. — Оп. 5. — Спр. 264 «Інтерв'ю зі Стояновською Р. О., 1912 р. нар.» (аудіозапис). — Частина 2.1. — Хв. 23–27.

⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 264 «Інтерв'ю зі Стояновською Р. О., 1912 р. нар.» (аудіозапис). — Частина 3. — Хв. 4–6.

⁸ Там само. — Оп. 5. — Спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О. Ф., 1922 р. нар. та Гіноюю М. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 16–17.

⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Соломоною В. Г. 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 11–12 сек. 30.

¹⁰ Там само. — Оп. 5. — Спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 26–28.

¹¹ *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // [WWW document]. URL <http://www/nz-online.ru/index.phtml?aid=30011360>.

¹² РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до смт Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 64 «Інтерв'ю із Греджевою Н. Є., 1930 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 68–69 хв. 50 сек.

¹³ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Пенчевою Г. Ф., 1919 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 35–36.

¹⁴ *Грінченко Г.* Текстуальний аналіз усної історичної пам'яті // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник — Х.; К., 2004. — Вип. 6. — С. 159–160.

¹⁵ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 256 «Інтерв'ю із Малевим О. Ф., 1922 р. нар. та Гіноюю М. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 10–13.

¹⁶ Там само. — Спр. 250 «Інтерв'ю з Дорохіним А. А., 1925 р. нар.» (дешифровано). — Арк. 4–5.

¹⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Ч. 1.1. — Хв. 32–35, частина 1.2. — Хв. 0. сек. 20 — хв. 2.

¹⁸ *Гончаров Г. А.* «Трудовая армия» периода Великой Отечественной войны: российская историография // [WWW document]. URL <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB7/goncharov.htm>.

¹⁹ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 267 «Інтерв'ю з Фуклевим А. І., 1924 р. нар.» (аудіозапис). — Ч. 1.1. — Хв. 22–23.

²⁰ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до смт Якимівка Якимівського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 65 «Інтерв'ю з Іріюглу Л. Г., 1932 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 13–15.

²¹ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Ботево Приазовського району Запорізької області, вересень 2002». — Оп. 8. — Спр. 73 «Інтерв'ю із Тодоровим М. П., 1920 р. нар.» (дешифровано). — Арк. 9.

²² РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Гирсівка Приазовського району Запорізької області, серпень 2005». — Оп. 6. — Спр. 58 «Інтерв'ю з Сівовим І. Г., 1922 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 14–17.

²³ РВЗВІУА. — Ф. «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004». — Оп. 5. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Стояновською Р. О., 1912 р. нар.» (аудіозапис). — Частина 5. — Хв. 6–8.

²⁴ Там само. — Спр. 263 «Інтерв'ю із Пенчевою Г. Ф., 1919 р. нар.» (аудіозапис). — Хв. 51–55.